

УДК 329.13.94(477): поч. XX ст.

С.В.Таранець
(м. Київ)

СТАРООБРЯДСТВО І РОСІЙСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ на початку XX ст.

У роботі досліджується участь представників старообрядства в революційній боротьбі на початку XX ст. й до кінця Громадянської війни. Автор показав фінансову участь капіталістів-старообрядців у різноманітних політичних проектах, у т. ч. й лівого спрямування. Доведено, що в наступних десятиліттях старообрядці не втратили свого революційного духу і продовжували активно, часто зі зброєю в руках, відстоювати власні права; що встановлення радянської влади стало можливим унаслідок посиленої пропаганди марксистсько-ленінських учень, які після Жовтневої революції привели до соціально-політичних змін у самосвідомості населення, народження людини, яка оперувала новими ціннісними категоріями.

В работе исследуется участие представителей старообрядчества в революционной борьбе в начале XX в. и до окончания Гражданской войны. Автор показал финансовое участие капиталистов-староверов в различных политических проектах, в т. ч. и левого направления. Доказано, что в последующие десятилетия старообрядцы не потеряли свой революционный дух и продолжали активно, часто с оружием в руках, отстаивать собственные права; что установление советской власти стало возможным вследствие усиленной пропаганды марксистско-ленинских учений, которые после Октябрьской революции привели к социально-политическим изменениям самосознания населения, рождению человека, оперирующего новыми ценностными категориями.

The participation of the Old Belief representatives in the revolutionary work at the beginning of the XX century till the end of the civil war is investigated. The author has shown the financial participation of the capitalists-Old Believers in various political projects, including the left-inclined ones. It is proved that in the next decades the Old Believers did not lose their revolutionary spirit and continued to defend their own rights actively, often in arms; that the establishment of the Soviet power became possible due to the intensive propaganda of the Marxist-Leninist doctrines which led to the social and political changes in the people's self-consciousness and to the formation of people operating with new value categories after the October Revolution.

У російській політичній та історичній думці склалося два погляди на старообрядство та його місце в революційному русі. Поворот в оцінюванні ролі старообрядства в історії був уперше здійснений у дослідженні сибірського історика А.П.Щапова. Його праця «Русский раскол старообрядчества»¹ викликала значну кількість відгуків як учених, так і громадських діячів, зокрема професора Московського університету С.М.Соловйова, російського історика

К.М.Бестужева-Рюміна, літературного критика та революційного демократа М.О.Добролюбова і багатьох інших. Дослідження А.П.Щапова привернуло увагу представників лівих рухів. Як зазначав С.О.Зеньковський, «в очах радикальної інтелігенції розкольників з реакціонерів-аршинників майже в одну ніч перетворилися у борців за демократію»².

С.Зеньковський досліджував взаємодію старообрядців з групою О.Герцена, зокрема молодого покоління рогожців: єпископа Пафнутія, І.Шибасєва, С.Семенова, О.Боголепова, у Південній Бессарабії – М.Беляєва, у Румунії – отамана некрасівців О.Гончара та купця В.Фоміна. Автор акцентує увагу на тому, що після здійснення замаху на життя Олександра II в головах старообрядців відбулося зрушення національної свідомості, коли з украї антиурядового протесту старовіри стали на шлях примирення. Він відхиляв розкольницький характер Разінського повстання і вважав його релігійно нейтральним. Американський дослідник «Русского старообрядчества» писав, що Сенька Разін був байдужий до релігійних проблем, що його важко було запідозрити в схильності до «старої» чи «нової» віри. Разінський бунт, напевно, був бунтом проти західних нововведень Петра, зокрема проти введення ним у життя не властивих для руських системи життєвих цінностей³.

Про зв'язки старообрядців з лондонською групою свідчить М.Суботін у «Русском вестнике». Розглядаючи розкол як ворожу Росії силу, він звертає увагу на подорож єпископа Пафнутія Коломенського до Лондона, участь білокриницького ченця Олімпія Милорадовича в Празькому панслав'янському з'їзді, реалізацію домовленостей В.Кельсієва з молодими рогожцями та причинах обмеження контактів з революціонерами⁴.

Важливим джерелом для встановлення картини співробітництва старообрядців з революціонерами та польськими емігрантами є спогади найшкідливішого для Росії польського емігранта, агента Франції при уряді Порти – М.Чайковського. Останній звертає увагу на роль поляків у заснуванні Білокриницької старообрядської ієрархії, місце некрасівців в армії Османів, рівень їхньої бойової підготовки, високе моральне та матеріальне становище некрасівських громад, їхній вірності турецькому уряду, важливості старообрядського фактору в ході російсько-турецьких, російсько-австрійських, російсько-польських відносин у середині XIX ст. Автор робить акцент на взаємній неповазі, існуючій між поляками, на їх корисливому бажанні мати особисту вигоду від капіталів великої політики⁵.

Досліджуючи релігійний розкол як форму антифеодального протесту, В.Г.Карцов побачив основну причину появи в Росії самозванців у частих дворцевих переворотках. На думку в'ятського дослідника, фінансистами та ідейними натхненниками предводителя найбільшої в російській історії Селянської війни О.Пугачова були старообрядці: настоятель Іргізьких скитів священінок Філарет Семенов, відомий козак, активний учасник Яїцького повстання 1772 р. А.Перфільєв, тверський відкупник В.Щолоков, московський купець І.Хлебніков, ржевський купець Є.Долгополов, купець П.Кожевников та інші⁶.

Розглядаючи благодійність московських купців-старообрядців, Н.Думова звертає увагу на фінансування деякими старообрядцями-мільонерами російських соціал-демократів, на пропаганду ними ідей соціалізму тощо⁷. На співробітництві старообрядців з більшовиками акцентує М.Горький, визнаючи допомогу С.Морозова в організації соціал-демократичної друкарні на власному підприємстві, фінансовому сприянні революціонерам та сприянні виданню лівих газет⁸. Про співробітництво діда з російськими соціал-демократами пише у своїх дослідженнях онук С.Морозова – М.Морозов⁹.

Релігійний філософ М.О.Бердяєв уважав, що російському старообрядству були властиві не лише релігійні, але й революційні елементи¹⁰, тому логічно, що російські революціонери бачили в старообрядцях потенційних революціонерів. Сучасний московський дослідник Г.С.Чистяков також дотримується погляду, що старообрядці були пронизані ліберальними та революційними ідеями¹¹.

Водночас у російській історіографії сформувався інший погляд на старообрядство. Його прихильники хотіли б бачити в старообрядстві те консервативне середовище, якому революційні ідеї не були притаманні. До цього кола належали державний діяч і письменник П.І.Мельников-Печерський, британський мандрівник Меккензі Уоллес, старообрядський письменник І.О.Кирилов, видатний сучасний дослідник старообрядства, професор Московського університету І.В.Поздєєва та ін. Меккензі Уоллес уважав більшість старообрядців вірними підданими російського уряду. П.І.Мельников зазначав, що в старообрядців не було політичного майбутнього, тому розраховувати на їхню будь-яку політичну діяльність не доводилося: «Що би не спіткало Росію у майбутньому, розкольники, по духу своїх вірувань, не лише не здатні бути політичними діячами, але навіть і знаряддями таких діячів»; «сект, які не визнавали державної влади і її верховного представника, государя імператора, не існує. Така секта була б абсолютно не притаманна духу руського народу, для якого Росія без царя немислима»¹². Можливо, П.І.Мельников навмисно відкидав схильність до революційного руху всіх старообрядців.

Не зовсім мав рацію І.О.Кирилов, який уважав, що старообрядству дух революції був взагалі не властивий. На його думку, старообрядство віддавало перевагу не правовій, а моральній основі, тому що право, згідно з теорією російського філософа В.С.Соловйова, могло бути застосоване лише до людей з поганими звичками, позаяк те, що дозволялося правом, заборонялося мораллю.

Публіцист І.І.Юзов не відкидав схильності деякої частини старообрядців до революційних дій¹³, але водночас уважав, що не можна змішувати революційну купку прибічників з усім старообрядством, тим паче, що до кінця XIX ст. вони також змінили своє ставлення до держави¹⁴.

«Лівіння» старообрядців на початку XX ст. помітила російська преса. Разом з тим І.В.Поздєєва акцентувала, що автори статей застерігали революціонерів від співробітництва зі старообрядцями, що лівим силам не варто розглядати старообрядство як «матеріал для народних повстань».

Розглядаючи участь старообрядців у революційному русі Росії, слід виділити три періоди: 1) від початку Розколу до кінця Селянської війни О.І.Пугачова; 2) від участі ченця Олімпія Милорадовича в Празькому панслав'янському з'їзді до замаху на життя імператора Олександра II; 3) від проголошення свободи віросповідання в 1905 р. до закінчення Громадянської війни. Усі три періоди вирізняються тривалістю в часі, долею та характером участі старообрядців у виступах проти уряду. Якщо перший період характеризується масовою участю старовірів у всіх відомих наприкінці XVII – середині 70-х рр. XVIII ст. виступах, більшість з яких відбувалася під лозунгом відстоювання традиційної культури та старої віри, то другий та третій періоди вирізняються відносно вузькими хронологічними рамками та пониженою активністю старообрядців у суспільних процесах. У другому періоді ми, швидше, спостерігаємо окремі зацікавлені групи, передусім некрасівців і столичної молоді, хоча революційний дух старообрядців залишається достатньо високим. Водночас третій період характеризується інтенсивністю дії широких верств старовірів. На початковому етапі пасивністю вирізняється старообрядська молодь, зокрема студенти-старообрядці Московського університету. За словами Д.А.Циганкова, вони йшли на юридичний факультет за освітою, аби підвищити свій соціальний статус у суспільстві, і зовсім не брали участі в політичному житті країни⁴⁵. Тоді ж народ змінюють окремі капіталісти. Усі три періоди об'єднує боротьба старообрядців за вільне віросповідання так званої «старої віри», а третій період виділяється ще й соціальним служінням суспільству старообрядськими мільйонерами.

У своїй роботі зосередимо увагу на третьому періоді участі старообрядців у революційному русі, пов'язаному з поширенням в Росії соціалістичних ідей у 70–90-х рр. XIX ст. Суспільні тенденції, що формувалися, підмітив видатний російський класик Ф.М.Достоевський. У романі «Братья Карамазовы» він створив образ чотирнадцятирічного гімназиста Колі Красоткіна, який називав себе «невиправним соціалістом». Письменник вкладає в його уста розповсюджені тоді слова, що «християнська віра послужила багатим та знатним, аби тримати в рабстві нижчий клас»¹⁶.

У той час серед населення країни були дуже популярні нігілістичні ідеї: непокірність владі, відкидання подружнього життя, віри, Церкви. Головною метою соціалістів було знищити приватну власність шляхом захоплення чужого майна. Крайні ідеї матеріалізму були породжені ідеєю до тілесної насолоди, яка вимагала засобів та коштів. Матеріалісти прагнули «до широкого та веселого життя, не маючи бажання трудитися на скромній ниві буття»¹⁷. Волюючи жити краще, а працювати менше, вони хворобливо ставилися до власників капіталу, і це при тому, що старовіри-капіталісти дуже багато намагалися зробити, облаштовуючи соціальну інфраструктуру робітничих селищ.

До кінця XIX ст. в Росії склалися передумови для виникнення революційної ситуації. Російські соціал-демократи вбачали причини в політичній системі держави та соціальній нерівності населення. Вони розмірковували, що російський народ надзвичайно талановитий, але через соціальну несправед-

ливість – лінивий, вимирає від пияцтва, сифілісу, а в основному від того, що його не вчать працювати. Революціонери вважали, що народові потрібно зовсім небагато, аби він «порозумнішав».

Перші масштабні виступи робітників відбулися на великих та благоустроєних підприємствах старообрядців. У січні 1885 р. у п. Орехово-Зуєво відбувся всеросійський страйк на Нікольській мануфактурі Т.С.Морозова. У 1904 р. на красильній та ситценабивній фабриках Тверської мануфактури спалахнув новий страйк. Робітники були незадоволені суворою системою штрафів за порушення дисципліни й за погану якість виготовленої ними продукції. З цією метою в Москві було створено спеціальну комісію Московського біржового комітету, яка зайнялася вивченням соціальних питань життя робітників.

Після страйку на мануфактурі С.Т.Морозов дуже багато зробив для облаштування інфраструктури робітничого селища. За рівнем благоустрою селище Орехово-Зуєво обігнало глухе повітове місто Покров. Робітники Нікольської мануфактури отримували медичне обслуговування та здобували освіту, у народному домі вони могли подивитися спектакль чи погортати газету, посидіти за чаєм у трактирі товариства тверезості, роздобути книгу революційного змісту чи почитати марксистську газету просто на фабриці. Описуючи підприємства Морозових, лідер російських соціал-демократів В.І.Ленін про Саву Васильовича та його онука Саву Тимофійовича писав: «Сава Морозов був кріпаком (відкупився в 1820 р.), пастухом, візником, ткачем-робітником, ткачем-кустарем, який пішки ходив до Москви продавати свій товар перекупникам, потім власником дрібного закладу – роздавальної контори – фабрики... У 1890 році на 4 фабриках, які належали його нащадкам, працювало 39 тисяч робітників, які виробляли виробів на 35 млн. руб.»¹⁸ У третьому поколінні, до якого належав Сава Тимофійович, Морозови були одними з найбагатших людей Російської імперії.

Проте турбота про покращення матеріального становища робітників не викликала вдячності робітників власникам фабрики. На початку XX ст. купці-старообрядці самі підтримували діяльність різних революційних груп та видань, надаючи місце для проведення зборів та виділяючи кошти. Серед них насамперед слід назвати Миколу Олександровича Бугрова, Варвару Олексіївну Морозову та Саву Тимофійовича Морозова.

М.О.Бугров фінансово допомагав членам РСДРП. Він виділяв кошти на так звані «листочки» – революційні прокламації, які закликали до повалення діючої влади¹⁹. За висловленням М.Горького, купець розумів нелегке життя робітників. Незважаючи на це, згодом комуністи вчинили наругу над могилою знаменитого нижньогородського підприємця. Вони по-варварськи знищили склеп з прахом великого російського благодійника.

Під час виборів до 3-ї Державної думи в 1907 р. М.О.Бугров виявився в списках відразу двох партій – чорносотенців та октябристів. Не бажаючи брати участі в політичному житті країни, він рішуче відмовився від представлених йому «почестей». Не підтримував Бугров і єврейських погромів²⁰.

У 1905 р. в будинку В.О.Морозової на Смоленському бульварі в Москві збиралися представники ліберально налаштованих партій та бундівців, які вели гарячу полеміку з меншовиками. Саме тут відбувалися нелегальні більшовицькі зібрання, читалися лекції для активних членів московської організації РСДРП(б). Будинок невістки М.К.Морозової слугував політичним партіям для проведення конференцій лібералів, активну участь в яких брали історик та публіцист, згодом визнаний російський політичний діяч, лідер Конституційно-демократичної партії П.М.Мілюков та майбутній голова 3-ї Державної думи і лідер партії «Союз 17 октября» О.І.Гучков, читалися лекції для більшовиків²¹. Обидві жінки старалися допомогти всякому інакodomству.

На свої кошти В.Морозова заснувала Пречистенські робітничі курси, які стали найкращим місцем просвіти робітників Москви. Бувало, коли приміщення курсів збирали до 1,5 тисячі слухачів. Там викладали такі маститі російські вчені, як фізіолог І.М.Сеченов, хімік А.Н.Реформатський, скульптор Г.С.Голубкіна, історики В.І.Печета та М.О.Рожков, актор і режисер театру Є.Б.Вахтангов та письменник-драматург О.І.Сумбатов-Южин. Для пропаганди своїх ідей та вчень Пречистенку стали використовувати російські ліві партії. Таким чином морозівські курси перетворилися на «кузню» кадрів проти тих, на гроші яких вони утримувалися.

Слід зазначити, що представники торгово-промислового світу, які фінансували різноманітні партії, розуміли значення підтримки радикальних політичних партій. На самому початку ХХ ст. М.К.Морозова вважала наближення соціалістичної революції національною катастрофою. І.А.Морозов, П.П.Рябушинський та В.П.Рябушинський взагалі не сприймали крайніх соціалістичних ідей. Вони закликали російську буржуазію створити об'єднаний фронт проти лівих рухів. Брати Рябушинські видавали газету «Утро России», яка представляла інтереси крупної московської буржуазії. У 1912 р. брати стали лідерами партії прогресистів.

У 1906 р. невідомий представник від старообрядства, який діяв під псевдонімом «Староверцев» писав, що старообрядці-мільйонери (йшлося про братів Рябушинських) відкрито стали на бік «революційної жидівсько-масонської пропаганди»²². Анонімний автор звинувачував Рябушинських у тому, що ті, заручившись підтримкою глави уряду, вели старообрядство, «ядро руської народності» до загибелі, називав Павла Павловича ворогом не лише Русі, але й віри Христової. Староверцев ставив риторичне запитання: хто більше знає заповіді старообрядства, і хто ближче за своїм соціальним статусом до народу? Невже купець, який їздить відпочивати та розважатися по курортах, різних ігрових притонах та кафе-шантанах!?

П.П.Рябушинський прикладав багато зусиль, щоб не допустити соціалістичної революції в Росії. У серпні 1917 р. на 2-му Всеросійському з'їзді представників торгівлі та промисловості він говорив, що лише голод взмозі привести до почуття лідерів соціалістичної революції та рад. Він твердо вірив у ліквідацію радянської влади та повернення до керівництва країною торгово-промислового капіталу. П.П.Рябушинський фінансував головнокомандуючого Російською

армією генерала Л.Г.Корнілова. Він відіграв найактивнішу роль у боротьбі з радянською владою, за що і був зачислений В.І.Леніним до найзапекліших ворогів радянської влади. Після Жовтневої революції майже всі Рябушинські опинилися у Франції, Італії та Англії. З братів у Петербурзі на деякий час залишився лише Микола, який став одним із головних консультантів більшовиків з націоналізації приватного майна до державного фонду.

Ліві погляди С.Т.Морозова формувалися завдяки його контактам з однією з провідних актрис Московського художнього театру Марією Федорівною Андрєєвою. Відомо, що жінка не була щасливою в шлюбі, і це спричинило її участь в марксистських гуртках, з членами яких вона познайомилася 1897 р. через учителя свого сина. Поступаючи на роботу в МХТ, актриса була переконаною марксисткою. Вона виконувала різноманітні доручення членів РСДРП. Властиво через неї Сава Тимофійович познайомився з членами партії більшовиків з оточення В.І.Леніна.

Незважаючи на те що С.Морозов належав до найбагатших людей торгово-промислового світу країни, він дотримувався крайніх лівих поглядів. Мільйонер не лише передбачав наближення революції, він фінансував російських марксистів тому, що купцю «надзвичайно огидли люди загалом, а його кола особливо»²³. Його коштом друкувалися такі ліві газети, як «Искра», «Борьба» та «Новая жизнь». Фабрикант передавав кошти Червоному Хресту на організацію втеч із заслання, розповсюдження нелегальної літератури, він переховував більшовиків у власному будинку. У 1904 р. в будинку С.Морозова відбувалися напівлегальні зібрання німців-конституціоналістів. Голова Ради міністрів С.Ю.Вітте з обуренням зазначав, що С.Морозов своїми мільйонами живив революцію.

У 1905 р. на Нікольській мануфактурі прокотилася нова хвиля соціальних протестів. Робітники фабрики С.Морозова й не підозрювали, що їхній господар дотримувався тих самих поглядів, що й вони. Мало того, він активно підтримував керівників російської соціал-демократії: Леоніда Борисовича Красіна, Олексія Максимовича Горького, Миколу Ернестовича Баумана, Миколу Павловича Шмідта та ін. С.Морозов уважав, що лише завдяки революції відбудеться європеїзація Росії²⁴.

З метою видання нелегальної літератури С.Морозов власноруч доставив на власну фабрику чемодан із шрифтами для підпільної друкарні²⁵. Багато членів Російської соціал-демократичної партії отримувало на його фабриці робочі місця з високими зарплатами, зокрема член ЦК та фінансист РСДРП Л.Б.Красін керував інженерними роботами на будівництві електростанції. Крім Красіна, жоден інженер Нікольської мануфактури не мав права без дозволу правління фабрики покидати підприємство. В 1903 р., з метою створення Всеросійського політичного органу соціал-демократів за угодою С.Морозова і Л.Красіна, директор Нікольської мануфактури щорічно зобов'язувався виділити на потреби партії близько 25 тис. руб., у тому числі по 2 тис. руб. щомісяця. З цих сум РСДРП була профінансована на п'ять місяців уперед²⁶.

Новий етап участі старообрядців в революційному русі почався піднесенням вітанням Лютневої буржуазної революції Рогозькою старообрядською громадою²⁷. Основною причиною зміни поглядів старообрядців на самодержавну владу було їхнє незадоволення згортанням прав, наданих імператорським указом 1905 р. Напередодні революції права старообрядців були зведені нанівець²⁸. Старовіри наполегливо висловлювалися за відокремлення інституту Церкви від держави, за республіканський устрій Росії на чолі з президентом²⁹.

На відміну від Лютневої буржуазної революції, Жовтневий соціалістичний переворот не був прихильно зустрінутий старовірами. У багатьох регіонах країни старообрядські спільноти вдалися до відкритого збройного протистояння радянській владі.

Не випадково згодом марксистко-ленінські послідовники вважали релігійне вчення старообрядців реакційним. У радянському періоді історії старообрядства вони вбачали два етапи: від Великої Жовтневої соціалістичної революції до Великої Вітчизняної війни, від Великої Вітчизняної війни до наших днів (уточнюємо – до розпаду СРСР – *С.Т.*)³⁰. Перший етап характеризувався відкритою ворожістю старообрядців до Жовтневої революції та радянської влади, тоді як другий вирізнявся лояльним ставленням до влади. Важливу роль у зміні відносин старообрядства до радянської влади, вважали комуністи, відіграло зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства в роки Великої Вітчизняної війни, зміцнення соціальної бази самого старообрядства. У 70-х рр. ХХ ст. лідери старообрядства вимушено позитивно оцінювали Жовтневу революцію, уважаючи, що тільки вона звільнила древньоправославну Церкву від постійних гонінь та переслідувань царською владою. Старообрядці вітали внутрішню політику СРСР.

Під час Жовтневої революції старообрядство стало однією з головних опор контрреволюційних сил, виходячи з чого марксист-ленінці підсумовували, що ідеологія та церковні інституції старообрядства об'єктивно були спрямовані проти інтересів трудящих.

У травні 1917 р. з'їзд Білокриницької ієрархії прийняв звернення до Тимчасового уряду з висловленням йому повної довіри і запевняв, що «...Бог збереже Росію від прийдешньої анархії та зовнішнього ворога»³¹. У «Сибирском старообрядце» за 1919 р. з'явилася передова стаття «Отношение старообрядчества к революции», де старовіри також висловили свою підтримку Лютневій революції, тоді як Жовтневу революцію вважали такою, що несла загибель Росії. У Сибіру старообрядці вітали адмірала А.В.Колчака, просили його встановити правопорядок та законність. У 1919 р. з'їзд Пермської єпархії Білокриницької ієрархії у своєму зверненні до Колчака закликав командувача Білої армії Сибіру очистити Москву, «русскую святыню от коммунистической мерзости»³². А.В.Колчак чекав від старообрядців активної підтримки в боротьбі з більшовиками. Відповіддю на цей заклик стало формування загонів добровольців з старообрядців.

Однією з найяскравіших сторінок цієї боротьби став супротив Великого Війська Донського.

Донські козаки вважали себе окремою від росіян «нацією»³³. На початку XX ст. на Дону нараховувалося близько 5 млн. козаків³⁴. Не можна сказати, що величезна армія донського козацтва повністю сповідувала старообрядство, проте, як і старообрядці, решта козацтва не лише розуміла, але й захищала свою національну окремішність, яка виражалася в дорозкольній церковній культурі: молитві, дотриманні старих православних обрядів, народних традицій тощо.

На фронтах Першої світової війни більша частина російської армії морально розклаталася. Солдати самовільно покидали позиції, грабували та вбивали місцевих жителів і офіцерів. При загальному анархічному настрої більшовики встигли схилити на свій бік солдатів, обіцяючи їм сепаратний мир з Німеччиною, передачу землі – селянам, а підприємств – робітникам. Проголошені ідеї легко спрацювали серед змучених війною солдатів, які, наслуховавшись в окопах більшовицької пропаганди, поверталися додому, ставали послідовними агітаторами за повалення існуючого і встановлення нового світопорядку.

Важливо констатувати, що після Жовтневої революції в головах людей відбулося зрушення соціально-політичної свідомості, їхнє «нове народження». Пронизаний ученнями лівих партій, народ став по-іншому сприймати реалії життя та оцінювати своє місце в земному житті. Головний шолохівський герой Григорій Мелехов стверджував, що «... панам генералам потрібно б ось про що подумати: народ іншим став з революції, як, скажи, заново народився! А вони все старим аршином міряють. А аршин, того й дивись, зламається... Тугуваті вони на поворотах. Колісної мазі б їм у мізки, аби скрипу не було!»³⁵.

На відміну від солдатів, селян та робітників, донські козаки переважно не сприймали комуністичних ідей. Козаки мали власну думку, вони виявилися глухими до соціальних лозунгів більшовиків, якими ті приваблювали до себе темний, неосвічений народ. Донське козацтво було консервативним за своєю суттю. Козаки були переконані, що В.Леніна в Росію привезли німці, а офіцери поговорювали, що вождь пролетаріату продав Росію Німеччині «за тридцять німецьких марок»³⁶.

На переконання козаків, на чолі більшовицької партії стояло немало євреїв, які управляли всіма військовими діями, а самі в бій не йшли. Очевидно, недарма єврейська проблематика була присутня в риторичі козаків. Євреї давно готували революцію. Властиво, з єврейського середовища вийшли теоретик марксизму Карл Маркс і його конкурент, провідний теоретик соціалізму Фердинанд Лассаль³⁷.

Якщо вірити столичним періодичним виданням панівної Церкви, євреї прагнули створити всесвітню державу, де вони бажали б тримати у своїх руках фінанси, торгівлю та управління. Глобальна всесвітня держава передбачала розмивання всіх націй та народностей, їхніх національних культур. Над цим безликим, буденним населенням планети мав був стати єврейський народ, який не піддався розкладу, оскільки був, на власну думку євреїв, народом вибраним³⁸.

У 80-х рр. XIX ст. в Лондоні з'явилася книга Джона Редкліфа «Огляд політико-історичних подій за останнє десятиліття». Серед її матеріалів є переклад святкової промови, виголошеної головним лондонським равніном. У цій промові, яка може потягнути на справжнє єврейське profession de foi, єврейський духовний лідер говорив: «Щоразу новий сангедрін (собор) проголошував та проповідував безпощадну війну нашим ворогам; проте в жодне з минулих століть нашим предкам не вдавалося досягнути **зосередження в наших руках такої величезної кількості золота, яке передало нам XIX століття** (виділення. – С.Т.). Ми живемо тому без усяких безрозсудних ілюзій, лестимо себе надією швидко досягти нашої мети і з упевненістю дивитися прямо у вічі майбутньому»³⁹. Шляхом фінансування пролетаріату євреї вже у 80-х рр. XIX ст. планували здійснити всесвітню революцію і прийти до влади на всій Землі: «Необхідно, по змозі, підтримувати пролетаріат та підпорядкувати його тим, хто завідує грошовою частиною. Діючи в такий спосіб, від нас буде залежати, коли нам буде потрібно підняти маси. Ми використаємо їх як знаряддя повалення та революції. І кожна з цих катастроф гігантським кроком буде рухати нашу справу і швидко наблизить до мети – **царювати на всій землі** (виділення. – С.Т.), як це обіцяно нам отцем нашим Авраамом. Амінь»⁴⁰.

За таких настроїв козаків не випадково на Дону знайшла свою підтримку Добровільницька армія, яка розцінила союз більшовиків з Німеччиною як зраду Росії. Військову допомогу здійснювали уряди Німеччини, Великобританії та Америки. З Німеччини добровольці отримували боєприпаси та амуніцію, з Америки – цукор, муку, шоколад та вина, «капіталістична Європа, налякана твердою живучістю більшовиків, щедро слала на південь Росії снаряди та патрони, ті самі снаряди і патрони, які союзницькі війська не встигли розстріляти по німцях»⁴¹.

Проте вже в перші місяці збройного супротиву більшовицької влади назовні вийшло різне розуміння статусу Дону. Якщо Добровільницька армія бачила його у складі Росії, то рядові донські козаки виступали за створення окремої держави. Донський отаман генерал-майор П. Краснов передбачав включити до складу федерації Доно-Кавказького союзу Військо Донське, астраханські війська, калмицькі війська Ставропольської губернії, кубанські війська, а також народи Північного Кавказу.

Соціалістичні лозунги про рівність, землю, свободу не були сприйняті козаками. Вони вважали їх нічим іншим, як єврейською пропагандою, кінцевою метою якої була кабала. Під час військового супротиву козаків більшовикам дехто Солдатов говорив червоному Мішці Кошевому: «Ти, значить, он чого хотів... – Ти, сукин син, козацтво жидам в кабалу хотів віддати?! – крикнув він пронизливо, зле. – Ти ... в зуби тобі, і всі ви такі-то, хочете викоринити нас?! Ага, он як!.. Щоб по степу жиди фабрик своїх набудували! Щоб від нас землю відняли?! <...> Наволоч ти! Жидам ти продався, а я не жалію таких людей, які за гроші продаються»⁴².

Заможні козаки справедливо не хотіли зрівнюватися своїм майном з бідними, не такими роботящими козаками, які звикли жити без особливої напруги в

роботі. Не сприймав радянської влади Мирон Григорович Коршунов: «Та хіба це мисленна справа – усіх зрівняти? Та ти з мене душу тягни, я не згоден! Я все життя робив, хрип гнув, потом омивався, і щоб мені жити рівно з тим, який пальцем не ворухнув, щоб вийти з нужди? Ні ж бо, трошки зачекаємо! Господарській людині ця влада жили ріже. Через це і руки відвалюються: навіщо зараз наживати, на кого працювати?»⁴³.

Козаки відкидали всяку ідею рівності, оскільки не бажали врівняти свої права із селянами-мужиками, які не мали тих пільг, якими користувалися донці, заслуживши їх ціною крові своїх предків⁴⁴. Разом з тим козаки помилково не хотіли підкорятися білогвардійським генералам, а прагнули встановити власну владу. Незалежна національна самосвідомість, що відокремлювала донське козацтво від росіян, обмеження демократичних свобод у виборах місцевих органів влади (отаманів), небажання втратити завойовані кров'ю пращурів пільги, протести проти червоних розстрілів козаків-старовірів – це основні причини козацького супротиву в роки Громадянської війни.

Оцінку радянській владі дав головний герой «Тихого Дону» Григорій Мелехов, який говорив хуторському більшовику Івану Алексеєву: «А влада твоя, – вже як хочеш – погана влада. Ти мені скажи прямо, і ми розмову кінчимо: чого вона дає нам, козакам?» ... «Землі дає? Волі? Зрівняє?.. Землі у нас – хоч подавись нею. Волі більше не потрібно, а то на вулицях будуть одне одного різати. Отаманів самі вибирали, а нині саджають. Хто його вибирав, якою тебе ручкою обрадували? Козакам ця влада, окрім розорення, нічого не дає! Влада мужика, їм вона і не потрібна. Проте нам і генерали не потрібні. Що комуністи, що генерали – одне ярмо»⁴⁵. На ці слова Іван Алексеєв відповідав: «Багатим козакам не потрібна, а іншим? Дурна голова! Багатих-то в хуторі троє, а ці бідні. А робітників куди подінеш? Ні, ми так судити з тобою не можемо! Нехай багаті козаки від ситого рота відірвуть шматок і дадуть голодному. А не дадуть – з м'ясом вирвемо! Годі панувати! Загребали землю...» <...> «– Не загребали, а завоювали! (відповідав Григорій. – *С.Т.*) Прадіди наші кров'ю її полили, від того, може, і родить наш чорнозем»⁴⁶. Не випадково червоні називали донських козаків небезпечними і ядовитими гадами, які будуть нівечити радянську владу, наклепувати та виступати проти неї.

Було б несправедливо стверджувати, що все донське козацтво не сприйняло влади більшовиків. У квітні 1918 р. між козаками відбувся розкол: частина порівняно незаможних козаків, яка більше була піддана комуністичній пропаганді, пішла до червоних, частина заможного козацтва, переважно старообрядська, продовжувала відстоювати свою незалежність. До червоних відійшли всі козаки Хоперського округу, половина козаків Усть-Медведицького округу та незначна частина козаків Верхньо-Донського округу⁴⁷.

У той самий час козаки низових округів майже повністю витіснили червоних із земель Війська Донського. Найрішучіший супротив червоним учинили станиці, де жили старообрядці: по річці Цуцкана, станиці Єланській і Бахмуткіній. В Усть-Хоперській, Кумилженській, Глазунівській станицях населення на тре-

тину було «розбавлене» старообрядцями, які не розбиралися й не хотіли розбиратися в подіях, що відбувалися, не присягали на вірність Тимчасовому уряду⁴⁸.

Під час бойових дій конвоїри-старовіри не втрачали нагоди, аби закликати червоних до покаяння, проповідуючи здоровий спосіб життя. Вахтмістр-старовір Отаманського полку, що конвоював більшовиків з Усть-Хоперської станиці, наказав полоненим не розмовляти, не курити, не звертатися до козаків із запитаннями: «Молитви читайте, анцихристові слуги! На смерть ідете, нічого грішити в останні години! У-у-у! Забули Бога! Віддались нечистому! Заклеїмувалися ворожим тавром!»⁴⁹.

Головною причиною поразки донських козаків у супротиві більшовицькій владі було небажання вести збройну боротьбу за межами Верхньо-Донського округу та Донської області загалом⁵⁰, що призвело до втрати стратегічної ініціативи. Козаки виказували пряму непокору офіцерам, які безпросипно пиячили; у військах була відсутня дисципліна, спостерігалось масове дезертирство, козаки самі йшли у відпустки, у частинах залишалося не більше 60% особового складу військових, вони займалися грабежем місцевого населення, що породжувало негативні настрої стосовно Донської армії, обози якої буквально ламалися від награбованого.

Друга поразка призвела до остаточної зміни настроїв козаків в бік червоних. Переконливо їх висловив ординарець Прохір Зиков, який якийсь при відступі сказав: «Мені-то один чорт – зелені чи сині, чи які-небудь там яєчно-жовті, я в любий колір з дорогою душею осунуь, лише б цей народ проти війни був і по домах служивих спущав...»⁵¹.

Разом з тим супротив козаків-старообрядців не припинявся. Восени 1920 р. почався останній етап боротьби козаків з продрозверсткою. Через погану здачу хліба більшовиками були створені продовольчі загони, які займалися відбиранням зерна в місцевого населення. Червоні продзагони вчиняли обшуки, забирали майже весь хліб, залишаючи трошки на насіння. Серед донських козаків розпочалися нові невдоволення. У верхових станицях Донської області: Шумилінській, Казанській, Мигулінській, Мешковській, Вешенській, Єланській, Слащевській, населених у тому числі старообрядцями, з'явилися козачі збройні загони⁵². Вони нападали на продовольчі загони, страчували міліціонерів, комуністів, повертали обози, завантажені зерном, на місця вихідної відправки.

Спочатку червоним було надзвичайно складно боротися з озброєними загонами козаків, оскільки ті мали надійну соціальну підтримку. Місцеве населення давало захисникам провіант, коней та фураж, передавало повсталим козакам свідчення про місцезнаходження червоноармійських частин, переходило воїнів від переслідувань. Проте поступово більшовики перебрали на себе стратегічну ініціативу. Вони стали жорстоко карати тих, хто підтримував козачі загони, таким чином обмеживши матеріальну підтримку захисників козацтва, перетворюючи їх в озброєні банди та наставляючи проти місцевого населення.

Громадянська війна та продрозверстка остаточно «зламали» донських козаків, навіть тих, хто служив у Червоній армії. Не було на Доні двору, де б не загинув хоча б один воїн, а то гинули й цілими родинами. За часів Громадянської війни донське козацтво зазнало колосальних людських та моральних втрат. Немовби підводячи підсумки всієї боротьби козацтва, батареєць Захар Крамсков з відчаєм констатував: «Нема козакам більше життя, і козаків нема!»⁵³. Такими виявилися результати відчайдушної боротьби донських козаків із владою більшовиків.

У радянські роки старообрядці підняли низку повстань проти влади більшовиків, зокрема в 1932 р. на Далекому Сході. Вони не витримували розкуркулення, насильницької організації колгоспів, 60% податку на сільгосппродукцію. Податки ставили родини на межу виживання. Влада жорстоко придушила це повстання. Більше ста старообрядців було розстріляно, десятки вислані до таборів з терміном ув'язнення від 3 до 10 років, багато сімей виселили, інші, остерегаючись переслідувань, самі виїжджали до Сибіру, Алтаю, Амурської області тощо. Репресії тривали до 1938 р., унаслідок чого зникло немало старообрядських населених пунктів⁵⁴.

Органи ГПУ НКВС цілеспрямовано займалися знищенням старообрядського духовенства, придумуючи найрізноманітніші причини, не звертаючи уваги навіть на вік віруючих.

Нижньгородський старовір І.Г.Купрін перейнявся вченням пилипівців про шкідливість колгоспів як антихристової затії. Повернувшись з м. Кірова на Нижньгородщину, він вийшов з колгоспу, перестав відвідувати місцеву молитовню, оскільки в ній молилися колгоспники. Розмови про радянську владу як владу антихриста швидко дійшли до місцевого НКВС. У 1937 р. його разом з Р.Веселовим, П.Груздевим та П.Кузнєцовим заарештували за антиколгоспну агітацію, до того ж Купріна, Груздева відразу розстріляли, а Кузнєцову дали 10 років таборів. У розпал війни органами НКВС було встановлено, що в Пристанському та Черновському районах знову з'явилися нелегальні групи пилипівців. За невиконання вимог колгоспного бригадира йти на роботу членів цих груп знову було заарештовано. Настоятель молитовні С.Перов отримав 5 років таборів, М.Вихарева – 8, Ф.Іванова – 5 років заслання до Сибіру. Дехто з віруючих, не дочекавшись вироку, померли у в'язниці, а вилучене з молитовні церковне майно, богослужбові книги та ікони були спалені⁵⁵.

На початку 30-х рр. XX ст. було заарештовано 80-річного П.Богомолова. Разом зі священником був арештований дякон І. Базанов, якого звинувачували в участі в Уренському селянському повстанні 1918 р., а також зв'язку з «білогвардійськими бандами» та антирадянській агітації. У 1937 р. священника та дякона було розстріляно⁵⁶. У той час органи активно збирали компромат на білокриницьких старообрядських священників Уренського району Нижньгородської області Ф.Мастерова, Н.Виноградова, І.Тонева. Коли влада намагалася зняти з дзвіниць старообрядських храмів дзвони, то на тривожний заклик у с. Титкова, покинувши польові роботи, зібралося близько 800 віруючих, які оточили церкву і не дали зняти дзвони. У 1936 р. в с. Непряхіно священник

І.Тонєв зібрав близько 700 осіб і не дозволив зняти дзвони з місцевого старообрядського храму. Усіх священиків, які виявили супротив владі, було записано в «церковну контрреволюційну організацію», засуджено трійкою і розстріляно в 1937 р. Після загибелі духовенства було закрито і храми.

У 1932 р. на території Тонкінського району Нижньогородської області з'явився дехто Гагарічев, який видавав себе за великого князя Михайла. Він проводив антирадянську агітацію серед селян-федосіївців. За спілкування з Матвієм Бушковим, який переховувався під чужим іменем, Н.Коп'єв був засуджений до трьох років таборів, ще один учасник Купріянов – до п'яти, а сам «великий князь» М.Бушков – до десяти⁵⁷. У 1937 р. за участь в антикомуністичному повстанні 1918 р. та антиколгоспну агітацію був засуджений і розстріляний житель с. Тонкіно І.С.Смирнов⁵⁸.

Таким чином, третій період участі представників старообрядства в революційній та політичній боротьбі розпочинається на початку ХХ ст. В основному цей період характеризується фінансовою та матеріальною підтримкою різноманітних політичних партій, у тому числі лівого спрямування. Цей період участі старообрядців у революційній боротьбі закінчується їхнім невизнанням радянської влади та участю в Громадянській війні.

Завдяки посиленій пропаганді марксистсько-ленінських учень, після Жовтневої революції відбувається соціально-політичне зрушення людської свідомості, яке призвело до народження людини, що починає міркувати іншими ціннісними категоріями. Не зважаючи на властивий козакам консерватизм, несприйняття комуністичних ідей в цілому, на фронтах Першої світової війни донське козацтво увібрало в себе ідеологію соціальної рівності, особливо в менш заможних станицях. Разом з тим регіони заможніші, де жили переважно старообрядці, виявили організований супротив як військам більшовиків, так і продовольчим загонам, які забирали майже весь хліб. Лозунги про рівність, землю, громадянську свободу виявилися чужими донському козацтву, оскільки козаки все це давно мали. У більшості випадків установа радянської влади призвело до обмеження придбаних предками прав. Донське козацтво виступило за створення окремого федеративного Доно-Кавказького союзу.

Основними причинами поразки Донської та Добровільницької армій було небажання козаків вести війну за межами Війська Донського, невиконання наказів офіцерів, масове дезертирство, грабежі населення тощо. Громадянська війна та запровадження більшовиками нових форм боротьби спричинили ліквідацію збройного супротиву козаків. Донське козацтво було зламане та знищене як фізично, так і морально.

Незважаючи на поразку, у наступні десятиліття старообрядці не втрачають притаманний їм революційний дух, а продовжують активно, часто зі зброєю в руках, відстоювати свої права.

Соловецька осада, стрілецькі бунти, повстання С.Разіна, К.Булавіна, Селянська війна О.Пугачова, служба некрасівців у кримськотатарській та турець-

кій арміях, співробітництво з польською еміграцією та лондонською групою О.Герцена, народниками, слов'янофілами, підтримка революційних видавничих проектів початку XX ст., відчайдушний супротив донських козаків указують на те, що старообрядству повсякчас був притаманний революційний дух, який не завжди мав антиурядовий характер. Як не погодитися тут зі словами С.Зеньковського, який констатував, що «духовний розрив XVII ст. привів Росію до внутрішнього розламу XX ст., до ерозії царської влади та її престижу, відкривши простір для революції»⁵⁹.

¹ Див.: *Щапов А. П.* Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской Церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII // *Щапов А. П.* Сочинения в 3-х т. – СПб., 1906. – Т. 1. – С.173–449.

² *Зеньковский С. А.* Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – М., 2009. – Т. 2. – С.488.

³ Там само. – Т. 1. – С.245.

⁴ *Суботін М.* Раскол, как орудие враждебных России партий // *Русский вестник.* – СПб., 1866. – Т. 68. – С.718.

⁵ Див.: *Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садук паши)* // *Русская старина.* – СПб., 1898. – Апрель; Май; Июнь.

⁶ Див.: *Карцов В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. – Калинин, 1971. – Ч. 1. – С.23–56.

⁷ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.152.

⁸ *Горький М.* Собрание сочинений в 30-ти т. – Т. 17. – М., 1952. – С.50.

⁹ Див.: *Морозов С.* Дед умер молодым. Документальная повесть. – Издание второе (дополненное). – М., 1988. – 202 с.

¹⁰ *Смирнов И. П.* Место старообрядчества в философских концепциях русского «духовного Ренессанса» // *Мир старообрядчества. История и современность / Сборник научных трудов.* Отв. ред. *И. В. Поздеева.* – М., 1999. – Вып. 5. – С.33.

¹¹ *Чистяков Г. С.* Старообрядческая соборность как форма консервативной демократии // *Традиционная книга и культура позднего средневековья: Труды Всероссийской научной конференции к 40-летию полевых археографических исследований Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова (Москва, 27–28 октября 2006 г.) / Отв. ред. И. В. Поздеева.* В 2-х ч. – Ярославль, 2008. – Ч. 2. – С.80.

¹² *Мельников-Печерский П. И.* Письма о расколе // *Собрание сочинений: в 6 т.* – М., 1963. – Т. 6. – С.249.

¹³ *Юзов И.* Политические воззрения староверия // *Русская мысль.* – СПб., 1882. – № 5. – С.188.

¹⁴ Там само. – С. 217.

¹⁵ *Цыганков Д. А.* Студенты-старообрядцы в Московском университете // *Мир старообрядчества: история и современность / Отв. ред. И. В. Поздеева.* – М., 1999. – Вып. 5. – С.109.

¹⁶ *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы. – М., 2007. – С.554.

¹⁷ *Попов В.* Против коммунизма // *Церковный вестник.* – СПб., 1880. – № 33, 34. – С.4.

¹⁸ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С.542.

¹⁹ *Пишкин В.* Благотворители былые... // *Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий.* – № 1. – Декабрь 1995 г.

²⁰ *Седов А.* Политические пристрастия Н. А. Бугрова. // *Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий.* 2001. – № 23. – Декабрь.

- ²¹ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.101.
- ²² *Староверцев.* Роль почитателей в старообрядческой Церкви. – М., 1906. – С.8.
- ²³ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.152.
- ²⁴ *Морозов С.* Дед умер молодым. Документальная повесть. Издание второе (дополненное). – М., 1988. – С. 28.
- ²⁵ Там само. – С.65.
- ²⁶ Дела давно минувших дней. – М., 1934. – С.103.
- ²⁷ *Поздеева И. В.* Русское старообрядчество и Москва в начале XX в. // Мир старообрядчества / Под ред. *И. В. Поздеевой.* – М., 1995. – Вып. 2. – С.35.
- ²⁸ Слово Церкви. – М., 1917. – № 10–11. – С.179.
- ²⁹ Там само. – № 25. – С. 469.
- ³⁰ *Катунский А.* Старообрядчество. – М., 1972. – С.45.
- ³¹ *Долотов А.* Церковь и сектантство в Сибири. – Новосибирск, 1930. – С.60.
- ³² Там само. – С. 62.
- ³³ *Шолохов М.* Тихий Дон // Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1975. – Т. 2. – Кн. 2. – 23.
- ³⁴ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.40.
- ³⁵ Там само. – Т. 4. – Кн. 4. – С.82.
- ³⁶ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.161.
- ³⁷ *Шуман Е.* Непечатанные Маркс и Энгельс // <http://www.dw-world.de/dw/article>
- ³⁸ Тайна еврейского вопроса // Церковный вестник. – СПб., 1885. – № 3. – С. 51
- ³⁹ Всемирное Еврейское царство // Московские церковные ведомости. – М., 1891. – № 8. – С.120.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.344.
- ⁴² Там само. – С.36.
- ⁴³ Там само. – С.147.
- ⁴⁴ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.73.
- ⁴⁵ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.152.
- ⁴⁶ Там само. – С.153.
- ⁴⁷ Там само. – С.9.
- ⁴⁸ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.93.
- ⁴⁹ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.330.
- ⁵⁰ Там само. – С.227.
- ⁵¹ Там само. – Т. 4. – Кн. 4. – С.254.
- ⁵² Там само. – С.369.
- ⁵³ Там само. – С.368.
- ⁵⁴ *Аргудяева Ю. В.* Культура и быт старообрядцев юга Дальнего Востока: традиции и современность // Мир старообрядчества. Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества / Сборник научных трудов. Отв. ред. *И. В. Поздеева.* – М., 1998. – Вып. 4. – С. 335.
- ⁵⁵ *Антонов С.* «Антихристовы колхозы» и филипповские настоятели Черновской волости // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁶ «Кульцслужители религиозного порядка»: древлеправославные священноиереи // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁷ «Великий князь Михаил Романов» и федосеевские настоятели-«повстанцы» // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁸ «Великий князь Михаил Романов» и федосеевские настоятели-«повстанцы» // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁹ *Зеньковский С. А.* Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. – М., 2009. – Т. 1. – С.42.